



પન્નાલાલ પટેલ

(જન્મ: 07-05-1912, અવસાન: 06-04-1989)

પન્નાલાલ નાનાલાલ પટેલનો જન્મ માંડવી (હાલ રાજસ્થાનમાં આવેલા) ગામમાં થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકાર તરીકે તેમણે નામના મેળવી હતી. ‘વળામણાં’, ‘મળેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘સુખદુઃખનાં સાથી’, ‘વાત્રકને કાંઠે’, ‘ઓરતા’ તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘એળે નહિ તો બેળે’માં નાટ્યરચનાઓ સંગ્રહિત છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયો છે.

લેખકની વિખ્યાત નવલકથા ‘માનવીની ભવાઈ’માંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. કાળુ અને રાજુ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. તેમના ગામના લોકો સાથે છપ્પનિયા દુકાળમાં ટકવા ડેગડિયા આવ્યાં છે. ભૂખથી માણસો મરી રહ્યા છે. સુંદરજી શેઠ સદાવ્રત ખોલે છે. બધા અનાજ લેવા કતારમાં ઊભા છે. પણ કાળુ ખેડૂત છે, આ અનાજમાં તેનું પકવેલું ધાન્ય પણ હશે. એનો આત્મા કકળી ઊઠે છે. શેઠ એની લાગણીની કદર કરે છે. કાળુને લાગે છે કે દુકાળની આ સ્થિતિ ખાંડણિયામાં મૂકેલા માથા જેવી છે, ઘા પર ઘા પડવાના જ છે. કાળુ ખેડૂતપુત્ર હોવાથી માને છે કે ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે. ભીખ માણસના આત્માને હણી નાખે છે. દુષ્કાળ સામે, કુદરતના કોપ સામે ઝઝૂમતા માણસની વેદના અહીં હૃદયસ્પર્શી રીતે પ્રગટ થઈ છે.

આશા હતી કે બાર બાર માસનો ગયેલો મેહ જેઠનાં પાછલાં પંદરોમાં તો જરૂર આવશે. પણ કોણ જાણે કે મેઘરાજા તો ઊંધી ગયા કે પછી એમને ય પાણી ખૂટ્યાં કે વળતી વખતે એ વાટો લાંબી પડી!

ધરતી પર મોતનો વરસાદ વરસી રહ્યો! વનમાં ને ખેતરોમાં, બજારમાં ને શેરીઓમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં માનવીનાં મડદાં જ મડદાં! ક્યાં બાળવાં ને ક્યાં દાટવાં! પછી કાણ, સૂતક ને સરાવવાની તો વાત જ ક્યાં રહી! પાછળ રહેલાં તો સંબંધીને આગળ કર્યાની રાહત જ અનુભવતાં હતાં, ખુશ થતાં હતાં: ‘ગણતાં રહ્યાં... ન દેખવાં, ન દાઝવાં!’

અરે, કાળુ સરખાને તો અદેખાઈ જ આવતી હતી: ‘રણછોડભાઈ ને શંકરદા છૂટ્યા આ દુઃખમાંથી ને ભૂખમાંથી. અરેરે, એ તો અમ્મરિયા થઈ ગયા! ને રહ્યા આપણ! કોણ જાણે ક્યાં લગી કરજમાં આ ભૂખે ટળવળવાનું હશે?’

પેલું અનાજેય ખૂટ્યું ને વાણિયાને ત્યાંથી ‘બી નહિ માગું શેઠ!’ કરીને આણેલા બે મણ કોદરાય-જેમાં અડધો તો કચરો-ને તેય પાછા મેણા, ધોઈધોઈને દમ નીકળી જાય એવા. એય રાજુ, કાકાજી, સાસુ, સાસુનાં ત્રણ છોકરાં, ભલી ને પોતે-આમ સાત આઠ માણસને કેટલા દિવસ ચાલે ?

અલબત્ત એક તરફ અનાજ ઘટતું ગયું તો બીજી બાજુ સાસુ મૂવાં ને કાકોજીય નાનકડી ભત્રીજીને આગળ કરી ચાલતા થયા. કાળુ એક બાજુ ખુશ થયો તો બીજી બાજુ દુખીય એટલો થયો. ‘આ વગર કામનાં જીવે છે: ને કામનાં મરી જાય છ!’

અષાઢનાં આભલાં ચોખ્ખાં-ચટ! ઢોરઢાંખ ને માનવી વિનાનાં પાધરપટ પેલાં ખેતરો જોઈ લ્યો. દૂર દૂરની ક્ષિતિજો સુધી વાદળાંનું નામનિશાન ન હતું. જ્યારે તાપ તો-અરે! વૈશાખ જેઠના તડકાય આ અષાઢિયા તાપ આગળ તરણા તોલે જ લાગતા હતા!

આ તરફ ડેગડિયાનું મહાજનેય વિચારમાં પડી ગયું. ધનવાળાઓએ મકાન ઉઠાવ્યાં હતાં ને ધાનવાળાઓય ‘હા - ના,’ ‘હા - ના,’ કરતાં ગયા ને ઓછું-વધતું ધીરતા ગયા. તો કોઈકને વળી સલાહ આપી: ‘આ અંગ્રેજ

સરકાર રેલ પથરાવે છે ને ધાન આલે છે માટે જાઓ ત્યાં જો જીવવું હોય તો.’

ડેગડિયામાં રહેલાં માનવીય, અરે ધરાઈને ખાતાં હતાં એવાં મહાજનોય મરવા માંડ્યા. પછી એ તો અતિશય તાપને લીધે કે-પરદેશમાંથી આવી પહોંચેલા ડેગડિયાના વતની સુંદરજી શેઠે કહ્યું એમેય હોય: ‘આ ભૂખ્યા ખેડૂતોનો નિસાસો પડ્યો!’

ગમે તેમ પણ ડેગડિયાના મહાજને સુંદરજી શેઠની વાત ધ્યાનથી સાંભળી. ‘વરસાદ નહિ આવે તો તો આપણ-જેની જેની પાસે ધાન હશે એય નથી જીવવાનાં, ને આવશે તો આના આ જ માનવી, એકનું અનેકગણું પકવી આપવાનાં છે. આપણ કંઈ હળ હાંકવાના ઓછા છીએ!’

ને ડેગડિયાના મહાજને કોઠારમાંથી ધાન કાઢી આપવાનું કબૂલ કર્યું. કિંમત પણ અડધી જ લીધી. અડધો ભાગ ધરમમાં રાખ્યો.

જોકે, શરૂશરૂમાં તો ધરમાદુ ખાનાર બહુ ઓછા નીકળ્યા; પણ દિવસે દિવસે સંખ્યા વધતી ચાલી. ભૂખે ટેકને ઠોકરે ચઢાવી.

કાળુનેય રાજુએ વિનવ્યો: ‘તમે તો કે’તાતા ને કે આ કોઠારમાં આપણાં ધાન છે.’

‘તે આપણાં જ છે ને?’

‘તો પછી માજન આલે છે ને લેવું છે એમાં શરમ શાની ?’

‘ગણે એને તો ખરી જ ને ? ને આપણાં છે એટલે તો ઊલટાની વધારે શરમ ! આપણાં ધાન ને તોય આપણે હાથ ધરવાનો, ભીખ માગવાની !

‘લો હુંડો હુંડો ! એવું બધું ગણ્યા વગર ઊઠો, નકર હુંય નથી જવાની. જઈ તો જેને તમારા સોગન છે ! આ બે છોકરા ય ભલે ભેગા મરી જતા.’

લોચો વળીને પડેલા કાળુને ઊઠ્યે જ છૂટકો થયો. પણ એક શરતે : ‘હું તારી સાથે આવું તે ભલે, બાકી હાથ તો નથી જ ધરવાનો.’

‘ન ધરતા; તમારી વતી હું ધરીશ, પછી તો ખરું ને ?’

‘અરે ગાંડી...!’ કાળુની ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખોમાં, બહાર નીકળી આવેલાં જડબાનાં પેલાં હાડકાં ઉપર હાસ્ય જેવું કાંઈક ફરી રહ્યું. બોલ્યો, ‘આ દોઢપાશેર ખીચડી જિવાડશે એમ તું માને છે ? અરે, બશેર આલે તોય મારું પેટ તો નથી ભરાવાનું!’ આગળ થતાં ઉમેર્યું, ને તું એમ જાણે છે કે વરસાદ આવવાનો છે ? આ તો પરથમીનો પલ્લો(પ્રલય) થવા બેઠો છે, ભૂંડી ! નથી આપણ જીવવાનાં કે નથી જીવવાનાં મા’જનેય! ત્યારે શું કામ ભૂંડી આ મરતી ઘડીએ કણબીના દીકરા પાસે હાથ ધરાવે છે ? ના, ના રાજુ ! તું એકલી જા, હું તો નથી જ આવવાનો.’ ને એ થંભી ગયો. દૂર દેખાતી પેલી દરિદ્રનારાયણોની લાંબી કતાર તરફ આંસુવિહોણી રડતી આંખે તાકી રહ્યો. સ્ત્રી-પુરુષોનાં એ અર્ધનગ્ન હાડપિંજરોમાં પટેલ હતા ને બ્રાહ્મણોય હતા. કોઈ કોઈ વાણિયામાંથી પણ હતા, જ્યારે ઠાકરડાની તો મોટી સંખ્યા હતી. ઘાંચી અને સિપાઈ હારમાં સેળભેળ હતા. પણ એ બધાયમાં ઝાઝો ભાગ તો હતો ખેડૂત જ ને ! કાળુના પગ જ જાણે જડાઈ ગયા. ‘ભગવાનને જીવતો રાખવો હશે તો મોખાનાં છોડાંએ જ-’

‘પણ મારી સાથે તો ચાલો! કે મનેય તમારે ભૂખે મારી નાખવી છે? તમારા આ બે સાળાઓનો વિચાર કરો!’ રાજુ કરગરતી હતી.

‘મારે વાઢે તમે શું કામ મરો! લે હેડ’. અને વળી એણે પગ ઉપાડ્યો.

પાસે જતાં એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી. ઊંચા ઓટલાવાળી મંદિરની પરસાળમાં સુંદરજી શેઠ, આંખ મીંચાઈ જાય એવાં કપડાં-સફેદ ધોતિયું ને અંગરખું, સોનેરી તલાવાળી રાતી પાઘડી ને ગળે દુપટ્ટો વગેરે પોશાકમાં શોભતા ગોળ તકિયાને અઢેલીને ગાદી પર બેઠા છે. બીજા મહાજનો પણ આસપાસ ગોઠવાયેલા છે.

ટોટાદાર તમંચા સાથે એક તરફ ખુરશી ઢાળી ફોજદાર બેઠા છે, તો હવાલદાર પેલી કારતૂસી બંદૂક સાથે ચારે બાજુ નજર ફેરવતો તોલાટની બાજુમાં ગોઠવાયેલો છે. કેટલાક સિપાઈ લાકડીઓ સાથે ફરી રહ્યા છે. આવનારાઓને છેલ્લે કાઢે છે, લેનારને ચેતવણી આપે છે: ‘જો ભૂલેચૂકે ફરીથી આવ્યો તો છાતીમાં આ ટોટો જ સમજી લેજે.’

રાજુને પેલા છોડે પહોંચાડવા જતા કાળુને આંખે એવા એવા માણસો નજરે પડ્યા કે જેણે ખળામાંથી ઊંચકાય એટલા દાણા બ્રાહ્મણોને દાન કરેલા. તો વળી ઘરમાં ધાન નાખવાની એક વખત જગ્યા ન હતી એવાય એમાં ઊભા હતા. અરે, નાના સરખો લૂંટફાટને શરમ માનનારો ને ભાઈનું દીધેલું ન લેનારોય કંગાળ બનીને હારમાં પડ્યો હતો.

‘અરેરે! ભૂખ જ ભૂંડી છે, નઈ? નકર વળી-’ કાળુની આંખો ભીની થઈ આવી. જ્યારે વિચાર તો અનેક ઊઠતા હતા: ‘જેના ધણી આગળ દુનિયા આખી ભલભલા રાજા મા’રાજા ને શેઠિયાઓ હાથ ધરતા આવતા એના જ ધણીને આજે હાથ ધરવાનો? ને તેય એક દોઢપાશેર ખીચડી માટે ? ધિક્ પડ્યો એ અવતાર ને ધિક્ પડ્યું એ જીવવુંય!’

પણ આવા વિચારવાળો એક કાળુ જ ન હતો, બીજાય કેટલાક હતા જે અહીં ડોકાયા ન હતા. શંકરદા ને રણછોડ જીવતા હોત તો એય બીજું ગમે તે કરત પણ આમ હારે પડીને આખી દુનિયા દેખે એ રીતે હાથ તો ન જ લંબાવત!

કાળુ, રાજુ તથા પેલાં બે છોકરાંને લાઈનમાં ઊભાં રાખ્યાં ન રાખ્યાં ને તરત જ કાળુ પાછો વળી ગયો. સિપાઈએ ટોક્યો: ‘એ ઠૂંઠિયા ! ક્યાં જાય છે એમ ?’

‘ક્યાં તે મારા મુકામ પર.’ કાળુએ પાછળ જોયા વગર જ કહ્યું. પગ તો ચાલુ જ હતા.

‘અરે ઊભો રે’, એ ઝરખ ! સુનતા નઈ હ ?’

કાળુ ઊભો રહી ગયો: કહ્યું, ‘પણ મારે નથી ખાવું ધરમાદું, પછી?’

‘કેમ નથી ખાવું ? આ બધા લે છે ને તું કેમ ન લે ? મોટો લાટ થઈ ગયો એમ ?’

કાળુને તો આ જબરદસ્તી નવાઈની લાગી. ને એય તંગ બન્યો: ‘લાટ હોત તો લેત પણ કણબી છું એટલે નઈ લઉં. તું તૂટી જઈશ તોય નઈ લઉં! ચાંપી દેવો હોય તો ચાંપી દો ટોટો. આ ઊભો.’

માનવીની એ આખીય કતાર ડોક ફેરવી રહી; કાળુ સામે-ધરતીના જાયા સામે તાકી રહી, ખુદ પેલા ફોજદાર અને સુંદરજી શેઠેય ઊંચી ડોક કરી. ને...

સિપાઈ કંઈ ગડદાપાટુ કરે તે પહેલાં તો એમણે એક મહાજનને મોકલી કાળુને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને પૂછ્યું, ‘કેમ ભાઈ, પટેલ, તું આ પેટિયું નથી લેતો ?’

કાળુ શો જવાબ આપે! ને આપે તોય એના મનથી તો ખાતરી હતી કે આ લોક એના જવાબને- કણબીના દિલને નહિ સમજી શકે! સામે પડેલો આ ધાનનો ઢગલો અમારો એમ કહીશ તો ઊલટો ટોટો ચાંપી

દેશે ને વળશે કંઈ નઈ ! અરે, વળે શું નંઈ ! જો આ બધા ધાનના ધણીઓ હાથ ધરવાને બદલે ઉગામે તો આ બંદૂકવાળાય નાસવા માંડે ઊભી પૂંછડીએ!

‘શા વિચારમાં પડી ગયો છે, ભાઈ! મને તું જવાબ તો આપ.’ સુંદરજી શેઠના શબ્દોમાં મીઠાશ નહિ, હૈયાને સુંવાળું સુંવાળું લાગે એવું કંઈક ટપકતું હતું.

ને તેથીસ્તો કાળુની પેલી આગભરી આંખોમાંથી ટપટપ કરતાં આંસુ જ ખરી પડ્યાં: ‘શું કહું શેઠ ! છાતી સામે અમારા જ કમાયેલા આ ધાનના ઢગલા જોઈને અમારાં કાળજાં શું કે તાં...’

પણ ‘હશે’ કહે તે પહેલાં તો ડૂસકું નીકળી પડ્યું. એ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી ઊઠ્યો.

આવડા મોટા શેઠ, મહાજનો ને ફોજદાર આગળ જઈ સવાલજવાબ કરતા કાળુને જોઈ દૂર ઊભેલો નાનો બળી ઊઠ્યો... કાળુને રડતો જોઈ: ‘આવો લાગ મળ્યો’તો કે મળશે ?’ ને ઘાંટો પાડી કહી નાખ્યું: “હાથ ન તો ધરવો ત્યારે હવે રોવા શું બેઠો છે?”

પણ આ શબ્દોએ સુંદરજી શેઠને જરાક ખાટા કરી મૂક્યા! અરે, પેલા ફોજદારનેય દાઝ ચઢી, પણ નાનાનાં એટલાં વળી સદ્ભાગ્ય કે એને બોલતો એણે દેખ્યો ન હતો ને ત્યાં વળી સુંદરજી શેઠ બોલતા થયા: ‘હું જાણું છું જુવાન, કે તને તારા જ ધાન માટે હાથ ધરતાં શરમ આવે છે. પણ અમનેય સદાવ્રત બોલતાં એટલી જ શરમ આવે છે! સમસ્ત પૃથ્વીનું પાલન કરનારને અમે તે ક્યાં સુધી પાળવાના છીએ! આ તો મેઘરાજાને પાણી પોંચાડવા જેવી વાત છે!’ શેઠે હાસ્ય કર્યું. પણ સાવ ફિક્કું. જોરથી શ્વાસ લેતાં ઉમેર્યું: ‘પણ શું થાય, ગાંડા! કુદરત આગળ આપણ બધાંય લાચાર છીએ જો, તું એક વાર મારી સામે જો.’

કાળુએ ઊંચે જોયું.

‘તને એમ લાગતું હોય કે આ ધર્માદા છે, હાથ ધરતાં તને સંકોચ થતો હોય, તો કાલથી તું આ ઓટલા પર આવીને ઝાડું મારી જજે ને મુખિયાજી પાસેથી ગાદીતકિયા માગીને અહીં પાથરી દેજે. પછી તો બસ ને? પછી તને એમ નહિ થાય ને કે હું મફત-ધર્માદા ખાઉં છું?’

કાળુને પોતાના પેલા વિચાર જાણે બાલિશ લાગવા માંડ્યા. શેઠની મોટાઈને માથે ચઢાવી એ આંખ વાટે વંદી રહ્યો. મનમાં મનમાં કહેતોય હતો: ‘શેઠ હજો તો આવા મોટા ગજાના હજો!’

શેઠે વળી કહ્યું: ‘તારા જેવા બીજા હોય તો એમનેય સમજાવજે. કે’જે કે તમારું છે ને તમને આપીએ છીએ. એમાં ધર્માદા જેવું કંઈ જ નથી.’

કાળુએ ડોકું હલાવ્યું. અહેસાન માનવાના શબ્દો ન સૂઝતાં સુંદરજી શેઠને ‘જે શ્રીકૃષ્ણ’ કરીને ચાલતો થયો. લાઈનમાં જઈને ખડો થઈ ગયો. ‘અમારું છે ને અમારે લેવું છે... મારું આમાં હશેસ્તો. પેલા વલ્લાવાળા ક્યારડાની મારી સાળ હાથમાં ફેરવેલી ને રમાડેલી એ સાળના ચોખા, ઓળખી કાઢું-વીણી દેખાડું કો’તો!’

સિપાઈને તો કોણ જાણે કેમ પણ કાળુ જાણે આંખનો પાટો અને તેય જાણે મરચાંનો હતો. પણ ફોજદાર જેને સલામ ભરતા હતા એવા ખુદ શેઠની જ એના પર મહેરબાની ઊતરી હતી, અરે ‘મોઢામોઢ’ એનાથી વાતો કરી પછી એને કરી પણ શું શકાય ? ને એ લોક કાળુ ઉપરની દાઝ બીજા ઉપર ઉતારી રહ્યા. ‘પાલનહાર જોયા હોય તો! બરાબર હારમાં ઊભો રે...!’

એ દોઢપાશેર ખીચડી ફાટેલા ધોતિયાની ફડકમાં લઈને રવાના થતાં કાળુને હસવું આવ્યું: ‘આ તો બાવાનાં બેય બગડ્યાં, એના જેવો ખેલ થયો! ટેકેય ખોયો ને જીવ પણ ખોવાનો!’

કાળુની વાત ખોટી ન હતી. અત્યાર સુધી તો પાશેર-દોઢ પાશેર પણ મકાઈ કોદરા સરખું ‘નકુર’ ધાન

મળતું તું, જ્યારે આ તો કાળુના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘એક ઓડકાર’ ખાતામાં જ આ દોઢપાશેર ખીચડી હજમ! ને વાટ જોતી ઊભેલી રાજુને કહ્યું: ‘રાજુ, પેલા કે’નારે ખરું જ કહ્યું છે કે ‘રામ! તારી કેવી ગતિ, કે કુણ કમાય કોની વતી!...’ આપણું તો કપાળેય કાણું છે ને આ ખોબોય કાણો નીકળ્યો.’

રાજુ ચિડાઈ ઊઠી: ‘મારો ભાઈ ને ભગો કે છે એમાં જરાય ખોટું નથી.’ ને આંખો કાઢતાં કહ્યું. ‘ખબરદાર, જો હવે આવો કશો બબડાટ કર્યો છે તો. અડધા તો આમ ગણીગણીને જ મરવા પડ્યા છો. તમારા ડિલ સામે તો જુઓ! તમને ખબર છે ડાકણમાં ડાકણ કુણ છે જાણો છો?’

કાળુને તો રાજુની ગાળોય ગોળથી મીઠી હતી. જ્યારે આ ઠપકો હતો ને તેય મીઠો. હસતાં હસતાં વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો: ‘ડાકણમાં ડાકણ તો ભૂખ છે, પણ...’

પણ રાજુ અત્યારે રમૂજમાં ન હતી. બોલી ઊઠી: ‘ના ! ડાકણ ચિંતા છે. માનવીના કાળજાને ખોતરી ખાય છે!’ ને પછી તો રાજુએ એને કેટલીક સમજણ શિખવાડી, શિખામણ દીધી.

‘હા, ભાઈ, હા. હેંડ હવે એ બધો લવારો નઈ કરું.’ આમ કહેતો કાળુ વળી પાછો ગંભીર બન્યો. બની જવાયું. બોલ્યો: ‘પણ ભૂંડામાં ભૂંડું શું છે એ જાણો છે તું?’

‘ભૂખ, શું તે?’

‘ના ! હું ય ભૂખને ભૂંડામાં ભૂંડી કે’તો’તો. પણ એનાથી ય ભૂંડું આજ એક બીજું ભાળ્યું....’

કાળુએ ધોતિયાની પેલી પોટલી ઉપરથી નજર ઊંચકી રાજુ સામે માંડી. આરપાર તાકતો હોય તેમ જોઈ રહેતાં પૂછ્યું: ‘તને ખબર છે? ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે. ભૂખ તો હાડમાંસ ગાળી નાખે છે, પણ આ ભીખ તો’ કાળુ જાણે બેભાનમાં એકલો એકલો લવતો હતો, ‘રાજુ! ખરું કહું છું, આપણાં ગુમાન ને આતમાનેય ઓગાળી નાખે છે, પાણી કરી દે છે! ને યાદ રાખજે’

રાજુ માટે હવે આ અસહ્ય થઈ પડ્યું, ને મા જેમ છોકરાને ધમકાવે તેમ ધમકાવતાં બાવડું ઝાલી હડસેલ્યો: ‘તમે છાનામાના ઘેર હેંડો ઘેર, નકર?’ પણ આ સાથે જ એનો અવાજ ઢીલો પડી ગયો: ‘શું કામ બધાં ભેગાં થઈને મારો જીવ ખાઓ છો? કહેતાં પેલાં બે છોકરાંનેય હડસેલ્યાં. આના કરતાં તો હું જ મરી ગઈ હોત તો’

રાજુના કંટાળાએ કાળુને ભાનમાં આણ્યો. પછતાતો હોય તેમ લાચાર અવાજે કહ્યું: ‘તારા સમ ખાઈને કહું છું, રાજુ, હવેથી હું આવો કાંઈ લવારો કરું તો જેને ભગવાન પૂછે જો.’

‘તો હેંડો છાનામાના-’ ને કાળુ આજ્ઞાકિત પુત્રની જેમ આગળ થઈ ગયો. પેલાં બે છોકરાં સાથે ચાલવા લાગ્યો.

કાળુએ ન બોલવાના સોગન ખાધા હતા. બાકી એનું અંતર તો પાછાં ફરતાં ને શેરીઓમાં ભટકતાં પોતાનાં બાંધવોની હાલત જોઈને બળ્યે જતું હતું. કપડેલત્તે ને દેદારે તો બેહાલ હતાં જ ને તેમાં આજ વળી પેટિયાં લીધાં હતાં...ભિખારીઓનાં ટોળાં જ બરાબર ! ને...કાળુની આંખમાંથી ડબડબ કરતાં આંસુ સરી પડ્યાં. મનમાં મનમાં કહીય રહ્યો: ‘અડધો અષાડ ગયો તોય ના આવ્યો. ત્યારે હવે ખાંડણિયામાં મારું ને ધીમો કેમ રામ! આ દોઢપાશેર ખીચડી વળી શું કામ? હવે તો ઝીંકવા જ માંડ! નથી વેઠાતાં રામ! ભૂખોય નથી વેઠાતી ને આ ભીખય! માટે ઝીંકવા જ માંડ!’ પણ મકાનનો ઓટલો ચડતાં ખુદ કાળુ જ ઝીંકાઈ પડ્યો. પછી એ તો ગરમ વિચારોને લીધે, ભૂખનો માર્યો કે ગમે તે કારણે હોય.

(‘માનવીની ભવાઈ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

અદેખાઈ-ઈર્ષ્યા, બીજાનું સારું જોઈને થતી દ્વેષની લાગણી; છપના-છપ્પનિયો દુષ્કાળ, (સંવત 1956નો છપ્પનિયો દુષ્કાળ); શાળ-શાલિ, ડાંગર, કમોદ; કંગાળ-દરિદ્ર, ગરીબ; હાર-કતાર

તળપદા શબ્દો

લાટ-મોટા સાહેબ, સત્તાધીશ; આણેલા-લાવેલા; સોગન-સોગંદ, કસમ; આભલું-આકાશ, વાદળ; આલવું-આપવું મલક-દેશ, મુલક; ધરમ-ધર્મ; હેડો હેડો-ચાલો ચાલો; પાશેર-પા; પરથમી-પૃથ્વી; ફડક-પહેરેલા કપડાનો ઝૂલતો છેડો; પલ્લો-પ્રલય, વિનાશ; વાહે-લીધે; નઈ-નહીં; ધિક્-ધિક્કાર; પેટિયું-રોજી, પેટના માટે મજૂરી કરનારું; ભૂંડું-ખરાબ; લાગ-તક, મોકો; લવારો-બબડાટ; કુણ-કોણ; દિલ-શરીર, તન; નકુર-નક્કર

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ધરતી×આકાશ; સવાલ×જવાબ; સુંવાળું×બરછટ, ખરબચડું; દરિદ્ર×અમીર; સહા×અસહા; સદ્ભાગ્ય×દુર્ભાગ્ય

રૂઢિપ્રયોગો

ચાલતા થવું-મૃત્યુ પામવું; પગ જડાઈ જવા-સ્તબ્ધ થઈ જવું, સ્થિર થઈ જવું; આંખો ભીની થવી-લાગણીશીલ થઈ જવું; દાઝ ચઢવી-ગુસ્સો આવવો

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મરણ પાછળ રોવું, કૂટવું અથવા લોકિક-કાણ; સગાસંબંધીમાં જન્મ તેમજ મરણ વગેરેથી પાળવામાં આવતું અલગપણું-સૂતક; મરણ પાછળ ક્રિયા કરાવવી, શ્રાદ્ધ કરવું-સરાવવું; અનાજ ભરવાનો ઓરડો, વખાર, ભંડાર-કોઠાર; પૃથ્વી અને આકાશની જ્યાં સંધિ દેખાતી હોય છે તે રેખા-ક્ષિતિજ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કેમ ભાઈ, પટેલ, તું આ પેટિયું નથી લેતો ? આ વાક્ય કોણ કોને ઉદ્દેશીને કહે છે ?

(A) શેઠ કાળુને કહે છે.

(B) સિપાઈ કાળુને કહે છે.

(C) રાજુ કાળુને કહે છે.

(D) કાળુ રાજુને કહે છે.

(2) કાળુ માને છે કે જગતમાં સૌથી ખરાબ બાબત....

(A) કીર્તિની ભૂખ છે.

(B) માનવીની જરૂરિયાત છે.

(C) માનવીની ઈર્ષ્યા છે.

(D) સ્વમાન ગુમાવી ભીખ માટે હાથ લંબાવવો તે છે.

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) દુકાળના વખતમાં લોકોને કોણે મદદ કરી ?

(2) કાળુ અને રાજુ ભૂંડામાં ભૂંડી બાબત કોને કહે છે?

(3) સદાવ્રતમાં અનાજ લેવા કોણ - કોણ ઊભા હતા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (1) અંતે કાળુ અનાજ માટેની મદદ લેવા શા માટે તૈયાર થાય છે ?
- (2) ‘બાવાનાં બેય બગડ્યાં’ એમ કાળુ શા માટે કહે છે ?
- (3) સુંદરજી શેઠ વિશે પાંચ વાક્યો લખો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

- (1) આ વાર્તાને આધારે કાળુનું પાત્રાલેખન કરો.
- (2) આ વાર્તાને આધારે દુકાળની ભયાનકતા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.
- (3) રાજુની મનોવ્યથા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ઓછા શબ્દોમાં આબેહૂબ અને અસરકારક વર્ણન આ કૃતિનું ધ્યાનાકર્ષક પાસું છે જે નીચેનાં વાક્યોથી સમજાશે.
 - ભૂખે ટેકને ઠોકરે ચઢાવી હવે ખાંડણિયામાં માથું તો ધીમો કેમ રામ ?
 - ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે.
- લેખકે વર્ણનને અસરકારક બનાવવા આલવું, અમ્મરિયા,મા’રાજ, હેંડવું.. જેવા તળપદા શબ્દો; દાઝ ઉતારવી, ઊભી પૂંછડીએ ભાગવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો અને બાવાના બેય બગડવા, દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ જેવી કહેવતો પાસે સરસ કામ કઢાવ્યું છે.
- વરસાદ વરસાવતા અષાઢ માસમાં વાદળો નહિ હોવાથી આકરો તાપ લાગતો હતો. - દુષ્કાળની આ સ્થિતિ આમ જ વર્ણવાય તો વર્ણન સાવ સામાન્ય બની રહે પરંતુ આ જ વાત લેખકે અહીં કેવી સરસ રીતે રજૂ કરી છે તે જુઓ.
 - વૈશાખ જેઠના તડકાય અષાઢિયા તાપ આગળ તરણા તોલે હતા.
- ‘દુષ્કાળમાં ભૂખે મરતા ખેડૂતને થોડું અનાજ આપવું પડે!’ તેની રજૂઆત જુઓ... (અનાજ આપવું) ‘આ તો મેઘરાજાને પાણી પોંચાડવા જેવી વાત છે.’ વર્ણનની આ કલા માણતા શીખો.
- કાળુ, રાજુ, સિપાઈ અને શેઠ જેવાં વિવિધ પાત્રો દ્વારા થયેલ વિવિધ પ્રકારનો ભાષાનો ઉપયોગ પણ ધ્યાને લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

જગતનો તાત જે અનાજ પકવીને સૌને જિવાડે છે તે જ ખેડૂતને પોતે પકવેલું અનાજ ભીખમાં માગવા ઊભા રહેવું પડે તે હૃદયદ્રાવક સ્થિતિનો ચિતાર વિદ્યાર્થીઓને આપવો.

પરિસ્થિતિ સાથે સમાધાન સાધવા મથતા કાળુના મનઃસંઘર્ષને સ્પષ્ટ કરવો. વિકટ પરિસ્થિતિમાં સંપ, સહકાર અને સમજથી કામ લેવું જોઈએ તે મહાજનના પાત્ર દ્વારા લેખકે વ્યક્ત કર્યું છે તેની ચર્ચા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરવી.

‘માનવીની ભવાઈ’ કૃતિ વાંચવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપવી.

●